

УДК 342.4

Янковська Г. В., к.філ.н., доцент,
доцент кафедри гуманітарних і соціально-
економічних дисциплін ННІ права та психології НАВС

Конституційні норми щодо використання мов на території України: історико-правовий аналіз

Здійснено історико-правове дослідження конституційних норм, які регулювали мовні відносини на території України, також зроблені відповідні пропозиції та висновки, щодо розглядаємої проблематики в дані статті.

Ключові слова: конституційні норми, мовні правові норми, правовий режим мови, Конституція України.

Осуществлено историко-правовое исследование конституционных норм, регулирующих языковые отношения на территории Украины, также сделаны соответствующие предложения и выводы, относительно рассматриваемой проблематики в данные статьи.

Ключевые слова: конституционные нормы, языковые правовые нормы, правовой режим языка, Конституция Украины.

Historical and legal research into constitutional rules that were regulating language relations in Ukraine has been carried out.

Keywords: constitutional rules, language legal rules, legal regime of a language, the Constitution of Ukraine.

Актуальність теми. У більшості країн світу в основному законі країни – конституції – містяться правові норми, які регулюють використання мов у державі. Такий факт свідчить про те, що врегулювання мовних відносин є одним із важливих напрямків державно-правового регулювання. Україна не складає виключення із такого загального правила, що підтверджується наявними мовними правовими нормами сучасної Конституції України. З цього погляду цікавим видається історичне дослідження розвитку та вдосконалення конституційних норм щодо правового регулювання мовних відносин. Це питання не було предметом окремого дослідження науковців, хоча подекуди його заторкували і філологи, і соціологи, і політологи, і правознавці в дослідженнях історії формування мовної політики в Україні. Стан дослідження: йдеться про таких науковців, як Ю. Шемшученко, В. Горбатенко, Ю. Шаповал, Б. Ажнюк, В. Северинюк, Н. Седнева, А. Перетокін, Г. Євсєєва, І. Кресіна, М. Гаврецька, Т. Ковальова тощо. Метою ж нашої статті є здійснення історико-правового дослідження мовно-правових норм конституцій, прийнятих на території України.

Виклад основного матеріалу: чи не вперше порушив питання про законодавче закріплення правових норм щодо використання мови в Україні М. Драгоманов. Зокрема у 1884 році він закінчив роботу над працею «Вольний Союз – Вільна Спілка», де у III частині «Права людини і громадянина» вчений відносить пункт д) «неприкосновенность национальности (языка) въ частной и публичной жизни» [2].

Не обходить мовного питання і М. Міхновський, який у вересні 1905 року в часописі «Самостійна Україна» друкує проєкт Конституції України «Основний закон Самостійної України — спілки народу українського». У розділі «Українці та їх права» у п. 28 засновник української народної партії передбачає правовий режим української мови: «Офіційна мова є українська, але всі мови, уживані на Вкраїні, суть вільні.» [7].

У час проголошення Української Народної Республіки, що було здійснено 7 листопада 1917 року в Третньому універсалі Української Центральної ради, питання використання мов також знайшло своє втілення. При чому не йшлося про використання основної мови, а наголошувалося на праві і можливості уживати саме місцевих мов у відносинах з установами: «Так само в Українській Народній Республіці має бути забезпечено всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свободу слова, друку, віри, зібранів, союзів, страйків, недоторканости особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами.» [1].

У першій конституції — Конституції Української Народної Республіки від 29 квітня 1918 року мовне питання не знайшло свого втілення. Можливо, через те, що місяць тому, 24 березня, був вже виданий Закон про державну мову. Цей нормативно-правовий акт складався лише з 4 параграфів, але містив правові норми щодо застосування державної мови і щодо покарання за недотримання цього закону. У конституції Західноукраїнської Народної Республіки — «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії» від 13 листопада 1918 року — мовні питання також не були висвітлені. Утім через 3 місяці, 15 лютого 1919 року, уже був прийнятий Закон Західноукраїнської Народної Республіки про мови на її території.

На відміну від конституцій Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки в актах конституційного характеру Карпатської України правова норма про визначення статусу української мови як державної уже містилася, зокрема про це йдеться у ст. 4 Закону від 15 березня 1939 року. Це чи не перша конституційно-правова регламентація норми щодо визначення правового режиму української мови на території України.

За Радянської України вийшло чотири конституції: 1919, 1929, 1937, 1978 років. Не в кожній з них були правові норми щодо використання мов. Так, перша радянська конституція України таких норм не мала. У конституції 1929 року у поділі I «Засади», проголошувався принцип рівноправності всіх мов національностей та надавалося право використання рідної мови усіх громадян у відносинах з державними організаціями [4].

У конституції 1937 року мовні правові норми не знайшли свого логічного продовження. Натомість з'явилися дві норми про використання мови в судовій та освітній сферах. Так, відповідно до ст. 109 цього закону судочинство проводилося українською мовою і при цьому надавалося право виступати в суді рідною мовою. Відповідно до ст. 120 Конституції УРСР гарантувалося право навчатися у школі рідною мовою [3].

Ці норми знайшли своє логічне продовження у Конституції УРСР 1978 року, а також були доповнені іншими, у яких зокрема проголошувалося [5]: рівноправність громадян незалежно від мови (ст. 32); право користуватися рідною мовою та мовами інших народів СРСР (ст. 34); право навчатися у школі рідною мовою (ст. 43); обов'язок публікування Законів Української РСР, постанов та інших актів Верховної Ради Української РСР українською та російськими мовами (ст. 103); право проводити судочинство українською мовою або мовою більшості населення даної місцевості (ст. 157); право виступати в суді рідною мовою (ст. 157); право участі в судових діях через перекладача (ст. 157).

Як бачимо, мовні правові норми не змінилися лише в освітній сфері, в судовій же значно розширилися: збільшилася кількість мов судочинства та з'явилося право використовувати послуги перекладача для осіб, які не володіють мовою судочинства. Уперше на конституційно-законодавчому рівні проголошувалася мовна рівноправність громадян та визначалася мова публікування нормативно-правових актів парламенту.

Конституція незалежної України була прийнята 28 червня 1996 року [6]. У цьому нормативно-правовому акті міститься набагато більше правових норм, які регулюють не лише використання мов, а й їх розвиток та захист. Так, у ч. 1 ст. 10 Конституції України проголошено українську мову державною. У цій же статті наявна низка правових норм щодо використання державної мови, мов національних меншин, мов міжнародного спілкування. Щодо розвитку мов корінних народів йдеться у ст. 11. Вперше з'являється правова норма щодо обов'язку держави дбати про задоволення мовних потреб українців, які проживають за межами держави (ст. 12).

У розділі II Конституції України передбачено низку принципів, мовних прав та свобод людини і громадянина: мовна рівність (ст. 24); недискримінація за мовною ознакою (ст. 24); право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови для національних меншин (ст. 53). У наступних розділах передбачено мовний обов'язок володіти державною мовою для Президента України (ст. 103), професійного судді (ст. 127), судді Конституційного Суду України (ст. 148). Разом з тим у Конституції України передбачено порядок застосування мов, який визначається виключно законами (ст. 92).

Аналіз конституційних норм щодо використання мов на території України дає підстави виокремити такі чотири періоди:

1) *правова регламентація мовного питання в проектах конституцій кінця XIX ст. – початку XX ст.* Не у всіх проектах висвітлено це питання, але у тих, які його заторкували, порушені проблеми: визнання української мови як офіційної, недоторканність мов, рівноправність мов, поширення національної мови більшості населення у сфері освітній (школі) та судовій;

2) *правова регламентація мовного питання незалежних державних утворень першої половини XX ст.* Варто зазначити, що у перших конституціях «вільної» України питання використання мови не знайшло свого втілення. Це пояснюється тим, що для регулювання мовних питань були прийняті спеціальні мовні закони, у яких і визначався правовий режим української мови як державної, сфера поширення цієї мови та покарання за недотримання цих правових норм. Разом з тим у цей період, а саме у 1935 році, уперше на конституційному рівні було надано українській мові правовий режим державної у так званій Карпатській Україні;

3) *конституційно-правова регламентація мовного питання часів Радянської України.* Питання правового режиму української мови не порушується, хоча й поступово розширюється сфера її використання: спочатку судова та освітня сфери, згодом і законодавча. Визнається рівноправність мов національностей та право користування рідною мовою як у приватній, так і в публічній сферах. Уперше визнається рівноправність громадян за мовною ознакою;

4) *конституційно-правова регламентація мовного питання незалежної України.* У порівнянні з попередніми періодами мовне питання якнайповніше висвітлено в конституції саме цього періоду. Зокрема в ній, по-перше, закріплено правовий режим української мови як державної (ст. 10). По-друге, визначено низку обов'язків держави: забезпечення розвитку і функціонування української мови у всіх сферах суспільства на всій території України покладено на державу (ст. 10); гарантування розвитку, використання та захисту мов національних меншин України (ст. 10); сприяння вивченню мов міжнародного спілкування закріплено за державою (ст. 10); сприяння розвиткові мовної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (ст. 11); дбання про задоволення мовних потреб українців, які проживають за межами держави

(ст. 12); гарантування застосування мов в Україні (ст. 10); визначання порядку застосування мов виключно законом (ст. 10, 92). Разом з тим забезпечення функціонування і розвитку державної та національних мов в Автономній Республіці Крим покладено на цю автономну республіку (ст. 138). По-третє, виписано низку прав і свобод громадян України, а саме: право на недискримінацію за мовною ознакою (ст. 24); право на навчання рідною мовою для громадян, які належать до національних меншин (ст. 53); право на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства для громадян, які належать до національних меншин (ст. 53). По-четверте, визначено обов'язок деяких посадових осіб володіти державною мовою, а саме: Президентом України (ст. 103), професійними суддями (ст. 127), суддями Конституційного Суду України (ст. 148).

Така нібито повнота правового регулювання мовних відносин незалежної України в порівнянні з попередніми конституціями, на жаль, не знімає питання недосконалого формування відповідних правових норм. Зокрема, по-перше, наявне недосконале їх формулювання. Так, Конституцією України (ч. 3 ст. 10) передбачено розвиток, використання і захист мов національних меншин України та лише розвиток та функціонування української мови (ч. 2 ст. 10). Тобто захист української мови не передбачено. По-друге, наявні суперечності щодо тлумачення правових норм: у ст. 10 Конституції України передбачено обов'язок держави щодо забезпечення розвитку та функціонування української мови на всій її території, але відповідно до п. 8 ст. 138 Конституції України цього ж нормативно-правового акту забезпечення функціонування і розвитку державної мови в Автономній Республіці Крим належить до відання Автономної Республіки Крим. По-третє, наявне повторення однакових правових норм: щодо розвитку мов національних меншин України у ч. 3 ст. 10 та ст. 11; щодо застосування мов в Україні, яке визначається законом (ч. 5 ст. 10) та законами (п. 4 ст. 92). По-четверте, у ч. 5 ст. 53 для громадян, які належать до національних меншин помилково передбачено взаємовиключні мовні права: або право на навчання рідною мовою, або право на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства. На такий висновок нас наштовхує використаний у цій правовій нормі розподільний сполучник «чи»: «Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.» По-п'яте, непродуманим є обов'язок володіти державною мовою лише трьома категоріям посадовців: президентом, професійними суддями та суддями Конституційного Суду України.

У зв'язку з вищезазначеним бажано внести зміни до Конституції України, зокрема: 1) до ч. 2 ст. 10 Конституції України, сформулювавши цю правову норму так: «Держава забезпечує всебічний розвиток, функціонування та захист української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.»; 2) до п. 8 ст. 138 Конституції України, сформулювавши цю правову норму так: «8) забезпечення функціонування і розвитку національних мов і культур в Автономній Республіці Крим; охорона і використання пам'яток історії;» 3) до ст. 11 Конституції України, сформулювавши її так: «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів України.»; 4) до ч. 5 ст. 53 Конституції України, сформулювавши цю правову норму так: «Громадянам, які належать до

національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою і на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.»; 5) передбачити обов'язкове володіння державною мовою посадовцями законодавчої, виконавчої та судової влади.

Висновки: отже, історію розвитку закріплення конституційно-правових норм щодо використання мови на території України варто поділити на чотири періоди: 1) правова регламентація мовного питання в проектах конституцій кінця ХІХ ст. — початку ХХ ст.; 2) правова регламентація мовного питання незалежних державних утворень першої половини ХХ ст.; 3) конституційно-правова регламентація мовного питання часів Радянської України; 4) конституційно-правова регламентація мовного питання незалежної України. Як бачимо, правовий режим української мови на конституційному рівні закріплювався лише у часи незалежних держав. Цей факт свідчить про те, що державна мова в Україні виконує разом з тим державотворчу функцію. Прослідковується поступовий перехід від об'єктного конституційно-правового регулювання мовних питань до суб'єктно-об'єктного. Так, якщо у перших конституціях увага законодавців акцентувалася на мові як об'єкті правового регулювання, то у наступних більше на суб'єктах мовних відносин, їх правах та обов'язках. Внаслідок появи нових конституцій напрацьовується термінологічний апарат правових режимів мов: офіційна мова — державна мова, національна мова — мова національності, місцева мова — мова більшості населення даної місцевості — мова народів СРСР — мова національних меншин, мова міжнародного спілкування, рідна мова тощо.

Подальше дослідження вбачається в аналізові мовних законів, прийнятих на території України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. (III) Універсал Української Центральної Ради [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-3.html>.
2. Драгоманов М. Вільна спілка "—"вольный союз". Спроба української політико-соціальної програми. Збір і пояснення [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ditext.com/drahomanov/union/free-union.html>.
3. Конституція (основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html>
4. Конституція (основний закон) Української соціалістичної радянської республіки [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929.html>
5. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html>
6. Конституція України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
7. Основний Закон «Самостійної України» спілки народу українського [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://constituanta.blogspot.com/2011/08/1905_05.html